

Mamayunus Qarshibayevich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori,
iqtisodiyot fanlari doktori.
tel. va telegram: +998 97 793 00 48

IQTISODIY TAHLIL FANINING O‘ZBEKISTONDA SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH TARIXI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda iqtisodiy tahlil fanining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy jihatdan o‘rganilgan. Tadqiqotda ushbu fan rivojiga ta‘sir ko‘rsatgan asosiy omillar, ilmiy maktablarning shakllanishi hamda mahalliy olimlarning hissasi tahlil qilingan. Shuningdek, sobiq ittifoq davridan to mustaqillik yillarigacha bo‘lgan davrda iqtisodiy tahlil fanining taraqqiyot yo‘nalishlari yoritilgan. Zamonaviy bosqichda esa fan rivojining raqamli iqtisodiyot, innovatsiyalar va xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashuvi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy tahlil, ilmiy maktab, rivojlanish bosqichlari, modernizatsiya, diversifikatsiya, raqamli iqtisodiyot, innovatsiyalar.

Buxgalteriya hisobi fanining yaratilganligiga 500-yildan oshdi. Shu fan negizida “Iqtisodiy tahlil” fani ham vujudga kelganligiga ham 100-yildan oshdi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiyotni modernizatsiyalash, diversifikatsiya qilish va innovatsiyalarni joriy qilish sharoitida iqtisodiy tahlil fanining ham roli juda katta, chunki bu fanning amaliyotga tatbiq qilinishi iqtisodiy dastaklarning biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mustaqil Respublikamiz o‘zining mustaqil fanlariga va har bir fan o‘zining yaratilish tarixiga ega bo‘lishi kerak. Xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish fani boshqa fanlar singari O‘zbekistonda ham o‘z tarixiga ega. Bu fan sobiq Ittifoq tarkibidagi boshqa Respublikalar singari O‘zbekistonda ham uning tarkibida shakllandi.

Iqtisodiy tahlilning O‘zbekistonda yaratilish tarixini taxminan besh bosqichga bo‘lish mumkin Bu quyidagi chizmada ifodalangan (1-rasm).

1 davr	XX asrning 60-yillari	Iqtisodiy tahlilning shakllanish davri
2 davr	Shu asrning 70-yillari	Sobiq ittifoq ichida o‘z o‘rniga ega bo‘lish va iqtisodiy tahlil maktabining shakllanish davri
3 davr	Shu asrning 80-yillari	Iqtisodiy tahlil maktabining yaratilishi va ittifoq miqyosida matlubot kooperatsiyasi tahlili sohasini egallash
4 davr	Shu asrning 90-yillarning boshlari	Iqtisodiy tahlilning o‘zbek tilida yozilishi va vujudga kelishi davri

5 davr	Mamlakatimizning mustaqillik yillari XXI asr boshlarida	Iqtisodiy tahlilning rivojlanish yillari. Iqtisodiy tahlil bo'yicha asarlarning ko'plab vujudga kelishi va chop yetilishi. Bu bo'yicha turli qarashlarning paydo bo'lishi
6 davr	XXI asrning 15 yillaridan keyin	Mamlakatni iqtisodiyotini modernizatsiya, diversifikatsiya qilish, innovatsiyalarni joriy qilish va raqamli iqtisodiyotdan foydalanish davri

1-rasm. O'zbekistonda "Iqtisodiy tahlil" fanining yaratilish davrlari

Rasmdan ko'rinib turibdiki, I davr XX asrning 60-yillariga to'g'ri keladi. Bu iqtisodiy tahlilning shakllanish davri bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy tahlilning II davri o'tgan asrning 70-yillariga, aynan Sobiq Ittifoq ichida o'z o'rniga ega bo'lish va iqtisodiy tahlil maktabining shakllanish davri bilan bog'liqdir. III davr 80-yillarga to'g'ri keladi. Bunda mamlakatimizda iqtisodiy tahlil maktabining yaratilish va ittifoq miqyosida matlubot kooperatsiyasi tahlili sohasini egallash davri bo'lib hisoblanadi.

IV davr ham o'tgan 90-yillarning boshlari iqtisodiy tahlilning o'zbek tilida yozilishi va vujudga kelish davridir. V davr mustaqillik yillarining dastlabki yillariga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning mamlakatimizda rivojlanish yillarini boshidan kechirgan davrdir. Bu davr Moliyaviy tahlil bo'yicha ko'plab asarlarning vujudga kelishi va chop etilishi bilan bog'liq bo'ldi. Tahlil bo'yicha turli qarashlarning paydo bo'lishi ham shu davrga to'g'ri keladi. 6-davr XXI asrning 10-18-yillarda Mamlakatni modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash va innovatsiyalarni joriy qilish sharoitida iqtisodiy tahlil bo'yicha xorijiy tajribalar bilan uyg'unlashtirilishi davri bo'lmoqda.

Shu davrda iqtisodiyotning hozirgi bosqichida O'zbekistonning birinchi galda o'ziga xos iqtisodiy taraqqiyot yo'liga va buxgalteriya hisobi va hisobotining xalqaro standartlarga mos bo'lgan "Iqtisodiy tahlil" fani shakllandi.

Ma'lumki, O'zbekistonda uzoq yillar mobaynida oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida tahlil fani asosan markaziy shaharlardagi (Moskva, Leningrad, Kiyev) olimlar tomonidan tayyorlangan darsliklar asosida o'qitilib kelindi. Ammo bunda o'zimizga xos xususiyatlar aks ettirilmagan edi. Bu esa 60-yillarga kelib o'zbekistonlik olimlarni xam bu fan sohasida ijod qilishga da'vat etdi.

Markazdan chiqadigan darsliklarga muallif sifatida taklif qilinadigan bo'lindi. Jumladan, 1966-yilda Moskvaning "Ekonomika" nashriyatida chop etilgan "Matlubot kooperatsiyasi korxonalar xo'jalik faoliyatining tahlili" [1] darslikning mualliflari tarkibiga Ivovlik O.R.Kmitsikevich novosibirskilik L.A.Falkovichlar bilan birgalikda samarqandlik olim I.N.Toporovskiy ham taklif qilingan edi. Bu darslikda Respublikamizning ba'zi xususiyatlari birinchi marta o'z ifodasini topdi.

Shu fan bo'yicha masalalar to'plamini yozishni samarqandlik olimlar o'z zimmalariga oladilar. 1970-yildagi I.T.Abdukarimov, B.A.Zaleskiy va N.Toporovskiylar tomonidan Moskvaning "Ekonomika" nashriyatida "Matlubot kooperasiyasi korxonasi va tashkilotlari xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bo'yicha masalalar to'plami" o'quv qo'llanmasi birinchi marta chop etildi [2]. Bu o'zbekistonlik olimlarning Ittifoq olimlari o'rtasidagi katta ishonchga sazovor bo'lganligi va ularning tan olinganligidan dalolat edi. Bu o'quv qo'llanma chorak asr davomida samarqandlik olimlar tomonidan bir qancha marta qayta ishlanib chop etilib kelindi [3]. Bunda Samarqand kooperativ instituti professori I.T.Abdukarimovning katta xizmatlarini e'tirof etish lozimdir.

Sobiq Ittifoq olimlari ichida xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani bo'yicha o'zbekistonlik olimlarning mavqei uzluksiz oshib bordi. Shu fanga bag'ishlangan qator monografiyalari, o'quv qo'llanmalari, risolalar va ilmiy maqolalar chop etila boshlandi. 1968-yilda I.T.Abdukarimov tomonidan "Kooperativ savdoda muomala xarajatlari tahlili" Moskvaning "Ekonomika" nashriyatida [4], 1971-yilda "Kooperativ savdoda chakana tovar oboroti tahlili" o'quv qo'llanmasi Moskva kooperativ instituti nashriyatida, [5] 1973-yilda "Kooperativ savdoda foyda va rentabellik" monografiyasi "Ekonomika" nashriyatida chop etildi [6]. Muallifning bu asarlari sobiq Ittifoq olimlari tomonidan yuksak baholanadilar.

Bu asarlar o'quv qo'llanma sifatida butun Ittifoqning barcha oliy o'quv yurtlarida keng foydalanildi. Professor I.T.Abdukarimov kitoblarining xususiyati shunda ediki, unda hamisha nazariya bilan amaliyot uyg'unlashgan xolda yoritilgan. Shu tufayli deyarli barcha taklif va tavsiyalari amaliyotiga izchilik bilan qo'llanilib kelindi.

Shunday qilib, 1970-yillarda Samarqandda prof. I.T.Abdukarimov rahbarligida tahlil maktabi tarkib topdi. Bu maktab Ittifoq olimlari tomonidan tan olindi. Natijada Samarqand kooperativ instituti bazasida shu fanning ravnaqiga, uning nazariy va amaliy muammolariga bag'ishlangan bir qancha Butun Ittifoq ilmiy-amaliy konferensiyalari o'tkazildi.

70-inchi yillarning ikkinchi yarmiga kelib tahlilchilar safi O'zbekiston miqyosida tanila boshlandi va kengaydi. Bu fan bo'yicha o'zbek tilida darsliklar paydo bo'la boshladi. 1973-yilda "O'qituvchi" nashriyatida N.A.Xan tomonidan tayyorlangan "Qishloq xo'jalik korxonalarini xo'jalik faoliyatining analizi" oliy o'quv yurtlari uchun darsliklar chop etildi [7]. 1979-yilda O.Maxmudovning "Qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyatini analiz qilish" o'rta maxsus o'quv yurtlariga mo'ljallangan o'quv qo'llanmasi ham ana shu nashriyatda o'zbek tilida chop etildi [8]. Bu darslik va o'quv qo'llanmalar respublikamizda iqtisodiy tahlilning taraqqiyoti va istiqboli uchun qo'yilgan ilk qadamlar edi.

Ammo Respublikamizda qishloq xo'jalik institutlaridan tashqari barcha oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida maxsus fanlar, jumladan, iqtisodiy tahlil fani ham rus tilida o'rganilar edi. Shu tufayli qishloq xo'jaligidan tashqari sohalaridan barcha asarlar rus tilida tayyorlandi va chop etildi. 1973-yilda prof I.T.Abdukarimov va dos. M.K.Pardayevlar tomonidan "Kooperativ savdoda

mehnat ko'rsatkichlarini tahlili" nomli kitobi Moskvaning "Ekonomika" nashriyotida chop etildi [9]. Bu bilan samarqandlik olimlar tematik tahlilni rivojlantirish borasida yana bir qutlug' qadam qo'ydi.

80-inchi yillar o'zbekistonlik, ayniqsa, samarqandlik olimlar uchun juda sermahsul davr bo'ldi. I.T.Abdukarimov, M.K.Pardayev va A.A.Abdiyevlar hamkorligida "Xo'jalik faoliyatining tahliliga» bag'ishlangan to'rt tomlik albom yaratildi. Bular Ittifoqdagi barcha kooperativ institutlarga o'quv qo'llanmasi sifatida tavsiya qilindi va ular 1983-yilda Samarqand kooperativ institutida chop etildi. Bu albomning birinchi qismi "Iqtisodiy tahlilning nazariy asoslariga" bag'ishlangan bo'lib barcha mavzular tegishli tizmalarda tushunarli qilib tasvirlangan [10]. Ushbu albomning ikkinchi tomi "Kooperativ savdoda iqtisodiy tahlil" nomi bilan ataladi. Bunda kooperativ savdo korxonalarini xo'jalik faoliyati batafsil tahlil qilingan [11].

Ammo matlubot kooperatsiyasi ko'p tarmoqli soha. Shu tufayli albomning 3 tomi "Matlubot kooperatsiyasi alohida tarmoqlari xo'jalik faoliyatining tahlili mavzusiga bag'ishlangan [12]. Albomning 4-inchi tomi matlubot kooperatsiyasi tashkilotlarida barcha tarmoqlardan hisobot qabul qilingandan keyingi o'tkaziladigan tahlil usullarini o'z ichiga olgan. Bu "Moliyaviy holatining tahlili" deb nomlangan va bunda barcha soha bo'yicha moliyaviy holatining qanday ahvolda ekanligi to'g'risida xulosa qilishga bag'ishlangan [13]. Ushbu tahlil usullari ham aniq chizmalar orqali yoritilgan.

Shunday qilib, Samarqand kooperativ instituti sobiq Sentrosoyuzga qaraydigan oliy o'quv yurtlari ichida xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani bo'yicha uslubiy markazga aylandi. Matlubot kooperatsiyasi tizimi uchun darslik va nomunaviy dasturlar shu fan bo'yicha prof. I.T.Abdukarimov boshchiligidagi olimlar maktabiga topshirildi.

1984-yilda I.T.Abdukarimov tomonidan "Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish" nomli darslik Moskvaning "Ekonomika" nashriyotida chop etildi [14]. Bu darslik Ittifoqdagi barcha kooperativ institutlarga va "Buxgalteriya uchyoti, nazorat va xo'jalik faoliyatining tahlili" bo'yicha mutaxassislik tayyorlaydigan barcha oliy o'quv yurtlariga tavsiya qilindi. Bu darslikni keng jamoatchilik va olimlar olami juda yaxshi kutib oldilar. Natijada 1989-yilda ushbu darslik aynan ana shu nashriyotda qayta ishlangan va to'ldirilgan variantida qayta nashr qilindi [15].

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy tahlil fani O'zbekistonda tarixiy jihatdan bosqichma-bosqich shakllanib, izchil rivojlanib kelgan muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu fan dastlab sobiq ittifoq doirasida shakllangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan milliy xususiyatlar asosida boyitilib, mustaqil ilmiy maktab darajasiga ko'tarildi. Ayniqsa, XX asrning 60–80-yillarida iqtisodiy tahlil fanining nazariy va uslubiy asoslari yaratilib, mahalliy olimlar tomonidan muhim ilmiy ishlanmalar amalga oshirilgani uning mustahkam poydevorini ta'minladi.

Tadqiqot natijalari shuni ham tasdiqlaydiki, iqtisodiy tahlil fanining rivojlanishida Samarkand ilmiy maktabining o'zini alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maktab vakillari tomonidan yaratilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalar va ilmiy ishlanmalar nafaqat respublika miqyosida, balki sobiq ittifoq doirasida ham keng e'tirof etilgan. Bu esa o'z navbatida, iqtisodiy tahlil fanining ilmiy maqomini oshirish va uni amaliyot bilan uzviy bog'lashga xizmat qilgan.

Mustaqillik yillarida esa iqtisodiy tahlil fanining rivojlanishi yangi bosqichga ko'tarildi. Mazkur davrda fan milliy iqtisodiyot talablariga mos ravishda qayta shakllantirildi, o'zbek tilida ilmiy adabiyotlar yaratildi hamda tahlil usullarini amaliyotga joriy etish kengaydi. Shu bilan birga, global iqtisodiy jarayonlar, bozor munosabatlari va xalqaro standartlarning kirib kelishi iqtisodiy tahlil fanining mazmun va mohiyatini yanada boyitdi.

Hozirgi bosqichda iqtisodiy tahlil fani iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, diversifikatsiya jarayonlarini chuqurlashtirish hamda innovatsion rivojlanishni ta'minlashda muhim ilmiy-amaliy vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida ushbu fan yangi metodlar, tahliliy yondashuvlar va texnologiyalar bilan boyib, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim axborot manbai vazifasini bajarmoqda.

Umuman olganda, iqtisodiy tahlil fanining shakllanish va rivojlanish tarixi uning nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Mazkur fan iqtisodiy jarayonlarni chuqur o'rganish, samaradorlikni oshirish va asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim nazariy va uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кмицикевич.О.Р. и др. Анализ хозяйственной деятельности предприятий потребительской кооператсии.-М: Экономика, 1966.
2. И.Т.Абдукаримов и др. Сборник задач по анализу хозяйственной деятельности потребительской кооператсии -М: Экономика, 1968.
3. И.Т.Абдукаримов и др. Задачник по анализу хозяйственной деятельности предприятий и организатсии потребительской кооператсии. -М: Экономика, 1975.
4. И.Т.Абдукаримов. Анализ издережек обращения в кооперативной торговле.-М: Экономика, 1976.
5. И.Т.Абдукаримов. Анализ розничного товароборота в кооперативной торговле.-М: МКИ. 1971.
6. .И.Т.Абдукаримов Прибили и рентабилности в кооперативной торговле.-М: Экономика, 1973.
7. Хан N.A. Qishloq xo'jalik korxonalarini xo'jalik faoliyatining analizi.-T: "O'qituvchi", 1978.
8. Maxmudov O. Qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyatini analiz qilish.-T: "O'qituvchi", 1979.

9. И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев. Анализ показателей по труду в кооперативной торговле.-М: «Экономика», 1978.

10. И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев, А.А.Абдиев. Теоретические основы экономического анализа. / Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.

11. И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев, А.А.Абдиев Экономический анализ в кооперативной торговле./ Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.

12. И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев, А.А.Абдиев Анализ хозяйственной деятельности отдельных отраслей потребительской кооперативной. / Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.

13. И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев, А.А.Абдиев Анализ финансового состояния: /Альбом наглядных пособий. Самарканд, СамКИ, 1983.

14. И.Т.Абдукаримов. Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперативной.-М: Экономика, 1984. И.Т.Абдукаримов Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперативной. 2-е издание-М: Экономика, 1989.

15. М.К.Пардаев, Ю.С.Саттаров. Методические рекомендации по комплексной оценке эффективности труда в розничной торговле-Т: Узбекпотребсоюз, 1983.

